

Ouderschap en trauma: het scheppen van tussenruimte¹

Samenvatting

Het is een te boude bewering dat kinderen die vroeger zijn mishandeld later, als ouder, onvermijdelijk ook zelf mishandelen. Ouders die als kind zijn getraumatiseerd door geweld vormen een heterogene groep en zijn niet over één kam te scheren. Geweldservaringen worden vaak door hen getransformeerd. Een betere leidraad dan de hypothese dat geweld generatiegewijs wordt overgedragen, is het uitgangspunt dat de patronen van reageren op geweld in het gezin van herkomst verschillen en veranderen. Onderzoek dat zich beperkt tot uitersten als 'herhaling' en 'doorbreking' van geweld veronachtzaamt een groot tussengebied. Mensen met vroegere geweldservaringen komen daardoor gemakkelijk in een niemandsland terecht.

Trefwoorden: ouderschap, trauma, overdrachtshypothese, kindermishandeling.

Drs. Sietske Dijkstra, psycholoog, is toegevoegd onderzoeker bij de Universiteit Utrecht en gespecialiseerd in (seksueel) geweld. Zij bereidt een proefschrift voor naar hoe vrouwen en mannen geweldservaringen in de jeugd later beleven, betekenis geven en mogelijk overdragen op de volgende generatie.

Werkadres: Capaciteitsgroep Communicatie en Welzijn Sociale Wetenschappen, Postbus 80140, 3508 TC Utrecht; tel. 030 - 253 35 03; fax 030 - 253 47 33.

Inleiding

Wanneer we spreken van generaties en families bestaat er een neiging om overeenkomsten te benadrukken en lineaire verbanden te leggen. We construeren en bekrachtigen daarmee duidelijke en te traceren familielijnen. Dit komt ook tot uitdrukking in bekende zegswijzen: 'Zoals de ouden zongen piepen de jongen', 'de appel valt niet ver van de boom' en 'zo moeder zo dochter'. Ongetwijfeld zijn er krachtige familietradities en kunnen er opvallende gelijkenissen bestaan tussen voorzaten en nazaten. Tegelijkertijd kunnen gezinsleden sterk van elkaar verschillen en getuigen zij van mogelijkheden om het anders te doen. In families legt niet alleen gewoonte, maar ook vernieuwing gewicht in de schaal. De vreugde en de pijn van menselijke geschiedenissen herhalen zich niet alleen, zij worden ook voortdurend veranderd en doorbroken.

Bij de vraag naar de invloed van geweldservaringen in de jeugd op het latere ouderschap en het nageslacht, gaan we er dikwijls vanuit dat in het nieuwe 'iets' ouds besloten ligt. Maar wat en hoeveel is dat 'iets' dan wel? Loopt (seksueel) geweld inderdaad als een rode draad door families? En hoe verhoudt zich het nieuwe tot het oude, en omgekeerd? Niet elke ellendige jeugd leidt per definitie tot problemen met ouderschap. Evenmin is het een wet van Meden en Perzen dat opvoedingsproblemen verwijzen naar een moeilijke jeugd van de ouder. Het gaat bij deze vraag dan ook om gecompliceerde wisselwerkingen die rechtlijnige en betrekkelijk eenvoudige oorzaak-gevolgedeneringen weerspreken.

In dit artikel wordt de relatie verkend tussen ouderschap en trauma. Ik doe dat aan de hand van drie nauw met elkaar samenhangende thema's en illustreer deze met een paar korte situatieschetsen van geïnterviewden uit mijn lopende onderzoek naar hoe mannen en vrouwen betekenis geven aan jeugdervaringen met (seksueel) geweld. De opbouw van het betoog is als volgt. Eerst bekritiseer en nuanceer ik de zogenaamde overdrachtshypothese die stelt dat het ondergaan van geweld in de jeugd met grote waarschijnlijkheid leidt tot later gewelddadig optreden, met name in de rol van ouder. Daarna schets ik een dubbelperspectief op geweld en de gevolgen daarvan. Een beweeglijk model, eerder samengevat onder de noemer van transformatie (Dijkstra, 1995), zou de complexe verhouding tussen ouderschap en trauma beter vatten. Tot slot passeren in de conclusie mijn kritiekpunten nogmaals en kort de revue.

Effecten van geweld zijn niet onontkoombaar, wel heterogeen

De overdrachtshypothese suggereert dat de latere gevolgen van geweld een algemeen karakter hebben en voortdurend gelden, en voor iedereen. Mensen die geweld meemaakten presenteren ook zelf die ervaring soms als iets waarop zij geen enkele greep hebben en als een voorspelling die zichzelf waar maakt. Evenmin zien zij mogelijkheden tot handelen, ofwel 'agency'. Zij beschrijven zichzelf als een 'willoze' speelbal van hun beroerde omstandigheden.

Eén van de uitgangspunten in mijn, nog lopend onderzoek is echter dat de effecten en overdracht van geweld niet onwrikbaar vastliggen, noch een zichzelf bevestigend patroon vormen dat almaar voortduurt. Het gaat immers om een zeer heterogeen verschijnsel en de effecten van geweld zijn veelvoudig. Het is eigenlijk te simpel om te spreken van één cyclus van geweld. Buchanan (1996) onderscheidt vier verschillende, met elkaar interacterende cycli: een politieke, een culturele, een psychologische en een biologische cyclus. Die zouden allen bijdragen aan fysiek en geestelijk geweld en fysieke verwaarlozing door ouders. De psychologische en biologische cycli zijn vooral van toepassing op geweld binnen de familie; de politieke en de culturele trekken veel wijdere cirkels rondom geweld in families. De cycli zijn bepaald niet onafhankelijk van elkaar. Bij interventies moet men daarom rekening houden met de intensieve wisselwerking tussen deze vier cycli.

Verder is gebleken dat er naast de gedocumenteerde herhaling van geweld evenzeer sprake is van variatie en differentiatie, zowel binnen als tussen de generaties. Geweld herhaalt zich weliswaar over generaties maar nog vaker wordt het overwonnen. Bij dit laatste gaat het om het stoppen van geweld en het doorbreken van negatieve en gewelddadige interactiepatronen.

Een voorbeeld.

De veertigjarige Colette, getrouwd en moeder van een dochter van negentien en een zoon van zeventien, werd als kind seksueel misbruikt en geslagen door haar vader. Ook de andere kinderen in haar grote gezin van herkomst hadden het zwaar te verduren. Colette is er trots op dat zij haar eigen gezin voor geweld heeft weten te behoeden. Naar haar zeggen hebben zij en haar steunende man een 'warm en liefdevol nest' geschapen. Beiden waren vastbesloten om hun kinderen nooit te mishandelen. De leden van haar huidige gezin hebben, aldus Colette, een 'hechte en vertrouwelijke band' met elkaar. Volgens Colette is dit één van haar broers niet gelukt. Hij zou zijn intussen opstandige kinderen met weinig respect behandelen en het tirannieke gedrag van hun vader kopiëren. Colette ziet in de stijl van opvoeden van haar broer een opvallende parallel met vroeger: 'Hij drilt zijn kinderen net zo zoals wij vroeger gedruild zijn'.

Het doorbreken van geweldspatronen in de volgende generatie wordt in empirisch onderzoek overtuigend ondersteund. Ik doel hier op de bekende, op survey-onderzoek gebaseerde metastudie naar fysieke mishandeling van Kaufman en Zigler (1987). Zij concluderen dat de overdrachtshypothese over de gehele bevolking genomen slechts beperkt geldig is. Naar hun schatting verhaalt ongeveer een derde van de als kind mishandelde volwassenen het ondergane geweld op de eigen kinderen en doorbreekt tweederde het geweldspatroon. De onderzoekers doen de belangrijke aanbeveling om nauwkeurig te onderzoeken welke omstandigheden bijdragen aan voortzetten dan wel doorbreken van geweld.

Overdracht van geweld is, aldus deze bevindingen, allerminst onontkoombaar. Integendeel: het patroon wordt vaker doorbroken dan voortgezet. Maar hoe precies ontkomt men eraan?

Effecten van geweld zijn niet onveranderlijk, wel dynamisch

De effecten van geweldservaringen worden in de betreffende literatuur doorgaans als onveranderlijk voorgesteld, terwijl de praktijk leert dat zij gedurende de levensloop ingrijpend kunnen veranderen. De vaak gebruikte metafoor van een vicieuze cirkel, die geweld voorstelt als een zich herhalende en ongunstige kringloop waarin niets verschilt van het vroegere, is dan ook eenzijdig en te letterlijk. Het beeld van een spiraal past beter bij de veranderlijkheid van de gevolgen van geweld. Een spiraal van geweld kan gedurende het leven op tal van manieren zowel in positieve als in negatieve zin worden omgebogen. Eén betekenis van dit beeld is dat mensen die als kind geweld meemaakten op verschillende momenten in hun leven als het ware op een wissel komen te staan. Ze moeten dan beslissingen nemen over de richting van hun leven, soms zelfs over leven en dood.

Johan, negenendertig jaar oud en seksueel misbruikt en fysiek mishandeld door drie oudere broers, kende toen hij halverwege de twintig was een periode van excessief drinken, blowen en zichzelf verwaarlozen. Daarin kwam verandering toen hij op een gegeven moment besepte dat hij óf door kon gaan met afglijden en zich dooddrinken, óf kiezen voor een positieve wending in zijn leven. Ook overleed een kennis van hem aan een overdosis alcohol. Dit dieptepunt werd voor Johan een keerpunt. Hij stopte met het drinken van alcohol (Dijkstra, 1996).

Meer bekend uit de literatuur zijn wellicht de voorbeelden waarin kinderen de geweldservaringen die hun waren aangedaan actief omzetten en zelf actor werden. Ze gingen de positie van initiatiefnemer en soms van dader bekleden. De ervaring met slachtofferschap kan inderdaad leiden tot acting-out en daderschap. Deze omkering, van slachtoffer naar dader, houdt verband met identificatie met de agressor. Men probeert zo gevoelens van machteloosheid te weren en controle te krijgen over de gebeurtenis(sen). De al eerder genoemde Colette vertelde dat haar broer zich als kind al emotioneel afsloot wanneer hij door hun vader werd mishandeld en dat hij later 'heel hard' werd en moeilijk te benaderen.

Wanneer het tot daadwerkelijk daderschap komt, zijn er meestal opvallende gelijkenissen tussen de gewelds- of misbruiksituaties van nu en van vroeger voor wat betreft de leeftijd van het slachtoffer, de specifieke context en de gepleegde handelingen (Terr, 1991; 1992).

Luuc maakte aanstalten om zijn jongste broertje op dezelfde wijze en dezelfde plaats te misbruiken als hij destijds was misbruikt door zijn oudere broer. Toch misbruikte Luuc uiteindelijk zijn broertje niet. Hij voelde angst, pijn en schuld. Terugblikkend stelt hij vast dat hij een keuze had en dat hij had besloten zijn broertje niet dezelfde pijn aan te doen (Dijkstra, 1996).

Ook gebeurt het dat aspecten van het trauma direct of meer subtiel worden herhaald in spel, in gedachten, steeds terugkerende gevoelens of in dromen. Zo worden nachtmerries genoemd waarin men achtervolgd of belaagd wordt, en kinderen die door geweld getraumatiseerd zijn proberen in hun spel beheersing te krijgen over hun verwarring en pijn. Bij acting-out kan het gaan om ageren of ongehoorzaamheid, maar ook om crimineel en agressief gedrag.

Hoewel vermoedelijk veel daders zelf vroeger geweld hebben ervaren, kan de redenering zeker niet worden omgedraaid. De meeste slachtoffers worden geen dader. Wel zijn de meeste daders die seksueel en fysiek geweld plegen van het mannelijke geslacht. Beelden en opvattingen van mannelijkheid en vrouwelijkheid en machtsverhoudingen tussen generaties en geslachten spelen een rol in de discussie over geweld. Geweldstrauma's zouden seksestereotypen dikwijls zelfs versterken (Herman, 1994), en mannen zouden vaker en sterker hun machteloosheidsgevoelens proberen weg te werken en agressie gebruiken om zich staande te houden. Vrouwen daarentegen zouden hun 'agency', hun agressie en handelingsmogelijkheden naar de achtergrond duwen. Als seksespecifieke verklaring is wel naar voren gebracht dat jongens zich verhoudingsgewijs eerder met de macht van de agressor zouden identificeren en meisjes met de vernedering en de ondergeschikte onmachtspositie van het slachtoffer. In het verlengde hiervan zouden jongens en mannen in onze cultuur meer agressie mogen uiten, terwijl er voor meisjes en vrouwen een verbod rust op het rechtstreeks en fysiek uiten van agressie.

De spiraal kan ook een opwaartse wending krijgen. Ofwel: er kan uit iets slechts iets goeds voortvloeien. Bij een gunstig ontwikkelingsverloop van kinderen die in moeilijke omstandigheden verkeren, lijkt sprake te zijn van een positieve en intensieve wisselwerking tussen kind en omgeving. Rutter (1989) noemt dit 'shaping the environment.' Kinderen doen dan compenserende en helen- de ervaringen op. De psychiater Anthony (1987) wijst met het concept veerkracht op onvermoe- de vitaliteit. Sommige kinderen, zegt hij, vertonen de reactie van een rubberen pop na een klap van een hamer: ondanks tegenslag weten ze dankzij hun weerbaarheid, rotsvast vertrouwen, levensfilo- sofie en competentie toch een goede prognose voor hun ontwikkeling te scheppen. In aansluiting

hierop noemt Zimrin (1986) mishandelde kinderen 'survivors' wanneer zij in staat bleken om uitzichtloze omstandigheden enigszins te veranderen.

Toch vrijwaart deze 'psycho-immuniteit' niemand voor kwetsbaarheid, noch voor hetgeen trauma's teweeg brengen. Ook in de veerkrachtige groep heeft iedereen ergens een achilleshiel. Een prijs die vaak wordt betaald voor 'overleving' is dat de als kind mishandelde volwassene continu het gevoel heeft een buitenstaander te zijn. Deze marginaliteit kan leiden tot sociaal isolement en vervreemding. Tegelijkertijd kan het een 'ontsnappingsroute' zijn en, als bron van inspiratie en creativiteit, aanzetten tot bijzondere prestaties (Herman, 1994; Rubin, 1997).

Connie, vierenveertig jaar oud en als kind ernstig fysiek mishandeld door haar moeder, werd als twaalfjarige voor de tweede keer en nu voorgoed in een kindertehuis geplaatst. Connie beschouwde dit tehuis als een 'paradijs' en getuigde van een bijzonder groot aanpassingsvermogen. Ze was leergierig en sociaal vaardig en stal de harten van groepsleidsters en directrices. Met sommigen knoopte ze vriendschapsbanden aan die duurden tot en met de tijd dat ze kinderen kreeg. Zelf zegt ze over deze voor haar zo belangrijke contacten: 'Mijn eigen familie gemaakt.' Wel vond Connie het heel lang moeilijk om met haar partner over haar verleden te spreken. Ze was gewend 'flink' te zijn en haar eigen zaakjes op te knappen. Toen Connie, intussen moeder van drie kinderen, begin dertig was en van haar man scheidde, brak er een vloedgolf aan herinneringen door en zocht zij therapeutische hulp.

Andere factoren die als buffer werken of compenseren, zijn leergierigheid, speciale talenten, doorzettingsvermogen, bijzondere prestaties en het vermogen om een intensief contact met anderen aan te gaan en te behouden. Van betekenis is ook het vermogen om psychologisch en moreel afstand te nemen van de (vroegere) opvoeding en om een onafhankelijk, kritisch en met gevoel vertolkt standpunt daarover in te nemen (Langeland en Dijkstra, 1995; Rubin, 1997). De zwakke en pijnlijke plek van de vroegere mishandeling kan zo worden getransformeerd tot een sterk punt. Dit verschijnsel vatte Sanford (1992) samen in de formulering: 'strong at the broken places'. Verschillende door mij geïnterviewde personen geven voorbeelden van deze kracht en van hun observatievermogen. Connie probeerde tijdens haar opleiding gretig om alles aan de weet te komen over de 'gewone ontwikkeling van kinderen'. Irene kwam als kind graag over de vloer bij vriendjes en vriendinnetjes om daar 'alles af te kijken'. Judith was erop gespitst hoe andere ouders met hun kinderen omgingen en door goed te kijken groeide haar eigen ouderschap en 'kon de warmte ook bij haar naar binnen'.

De ervaring van zelf als kind mishandeld en/of seksueel misbruikt te zijn kan voor ouders een belangrijke grond zijn om bewust en met veel inzet tot een andere opvoedingsmoraal te komen. Ze zien zichzelf als ouders die verantwoordelijk zijn voor het welbevinden van hun kinderen en die hen nadrukkelijk zonder geweld willen opvoeden. Ze proberen om het opgelopen tekort en de vroegere dreiging van donder en bliksem om te buigen naar aandacht, warmte en respect voor de kinderen nu. Dat is overigens niet als het begin van een mooi sprookje. De gezochte verandering vereist permanente strijd. Deze kost pijn en moeite, kan slechts stukje bij beetje worden gewonnen en de kans op terugval blijft aanwezig. Veranderen behoort tot de mogelijkheden.

Effecten van geweld zijn processen: er zijn méér opties dan herhalen of doorbreken

In veel van de onderzoeken naar generatiegewijze overdracht van geweld vergelijkt men mishandelende ouders - meestal zijn trouwens uitsluitend moeders ondervraagd (en gaat het om het eerstgeboren kind) - met een controlegroep van niet mishandelende ouders (Trickett en Susman, 1989). Ervaringen van moeders en vaders worden daarbij vaak voorgesteld als inwisselbaar en sekseneutraal. De 'genderlading' van deze ervaringen is nog maar weinig aan de orde gesteld. Zo kunnen, bijvoorbeeld, het geslacht of de ontwikkelingsfase van een kind bij de ouder onaangename herinneringen oproepen aan de eigen mishandeling en aan de vroegere dader. De angst voor de eigen grote kwetsbaarheid van zichzelf en/of het kind wordt erdoor opgewekt.

Henk, achter in de veertig, vertelt dat hij jaloers is op zijn achtjarige zoon en niet op zijn dochter. Identificatie speelt hierbij een rol. 'Ik denk dat ik mezelf in mijn zoon zie en in alle dingen die hij doet.' De onbevangenheid van de zoon wekt ergernis bij hem op en herinnert hem op confronterende wijze aan vroeger toen hij, als klein jongetje, werd mishandeld en seksueel misbruikt door een veel oudere zus. Tegelijk geeft Henk aan dat hij bang is voor en boos op vrouwen: 'Eigenlijk ben ik pisluidig op het andere geslacht'.

In de resultatenbeschrijving van het vergelijkende onderzoek dat ik aan het begin van deze paragraaf al noemde, worden de gegevens geordend volgens de indeling in een onderzoeks- en een controlegroep. De uitkomsten presenteert men meestal aan de hand van categorieën die elkaar en andere ontwikkelingen lijken uit te sluiten: er heeft geen geweld plaats; het geweld wordt herhaald; het geweld wordt doorbroken. Er kunnen dan oneigenlijke tegenstellingen ontstaan. In mijn onderzoek wilde ik deze tegenstelling voorbij door aandacht te vestigen op het theoretische en geleefde 'niemandslaan' tussen herhalen en doorbreken van geweld. Ik zocht antwoord op de vraag hoe precies geïnterviewden zich dit verwaarloosde tussengebied toeëigenen en hoe zij het niemandslaan leefbaar proberen te maken. Door de permanente strijd die zij leveren naar voren te halen, komt er zicht op de dynamiek die ik in de voorgaande paragraaf aanstipte: een meerdimensioneel proces van 'heen en weer' bewegingen. In de slinger van dit ontwikkelingsproces is zowel vooruitgang als terugval mogelijk. Dichotome posities zijn hoogstens tijdelijk. Het zijn niet langer vaststaande ijkpunten.

Door het verbreken en herhalen te benaderen als een proces, ontstaat er 'tussenruimte' in het denken over overdracht van geweldservaringen. Het is immers maar de vraag hoe specifiek (of algemeen) de problemen met opvoeding zijn waarmee moeders en vaders kampen die als kind mishandeld zijn. Het is niet noodzakelijkerwijze zo dat zij verhaal halen op hun kinderen. Het is tegelijkertijd niet uitgesloten dat pogingen om zich te bevrijden van een pijnlijk verleden desondanks een rol (blijven) spelen in de beleving van het heden en het opvoeden van kinderen. Ook krachtige voornemens om met liefde op te voeden zijn misschien wel een voorwaarde maar zeker geen afdoende garantie voor de uitvoering ervan. Integendeel, het stellen van hoge eisen aan zichzelf als ouder geeft spanning (Dijkstra, 1994; 1995). Zelfs realistische verwachtingen van ouders die stevig in hun schoenen staan vrijwaren hen niet voor strubbelingen in de opvoeding. Allerlei gebeurtenissen, de omgang met anderen of lastige opvoedingssituaties kunnen oude pijn activeren en verdrietige herinneringen aan mishandeling in volle hevigheid naar boven brengen. Het dagelijks contact met een kind bestaat hoe dan ook uit een eigenaardig mengsel van oud en nieuw: vertrouwd en vreemd, aangenaam en onaangenaam.

genaam. Dan nog hoeft dat niet per se te leiden tot een negatieve interactie met het kind. Het kan ouders ook helpen om naar ouderschap toe te groeien dat zijzelf nooit hebben ervaren.

Vincent van tweeënvijftig heeft dochters van 21 en 25 jaar oud. Hij werd verwaarloosd en seksueel misbruikt door zijn vader, die vaak ook met geweld dreigde en (stief)moeder en andere familieleden mishandelde. Vincent nam zich stellig voor zijn zeer gewenste kinderen nooit te mishandelen, goed voor ze te zorgen en hun het gevoel te geven geborgen en veilig te zijn. Hij wilde heel graag actief betrokken zijn bij de opvoeding. Toch kon hij zijn gedachten over vaderschap gedurende een bepaalde periode niet waarmaken. Toen hij scheidde van zijn eerste vrouw en er strijd ontstond over de kinderen, heeft hij zijn dochters, toen zes en ruim twee jaar oud, enkele jaren niet gezien. Hij kon zich maar met moeite staande houden en zocht psychotherapeutische hulp. Deze persoonlijke crisis doorkruiste een tijdlang zijn ideaal van een 'goede' vader te zijn. Na een paar jaar was hij weer in staat om zijn dochters regelmatig te zien en nu geeft hij aan dat hij een open en vertrouwelijk contact met ze heeft. Hij probeert ze 'een spiegel voor te houden' en hen te ondersteunen in hun eigenheid en bij het maken van bewuste keuzes in hun leven. Daarmee werd Vincent een heel andere vader dan zijn vader destijds voor hem was.

Ouders met jeugdervaringen met geweld kunnen dus als opvoeder putten uit een rijkere bron dan die van de directe, eigen ervaring. Inspirerend in dit verband is het werk van Van der Pas (1996), die haar gedachtengang baseert op onder anderen het werk van de psychoanalytica Thérèse Benedek in de jaren vijftig. Ouders kunnen via identificatie met het kind dat zij vroeger waren begrip krijgen voor het eigen kind. Deze intrapsychische route² verloopt meestal onbewust en neemt slechts fracties van seconden in beslag. Door dit psychische proces te doorlopen leert de ouder in contact met het kind steeds beter om te gaan met onaangename of tegenstrijdige emoties. Wanneer de intrapsychische stappen positief verlopen, neemt het zelfvertrouwen van de ouder toe en ontstaat de mogelijkheid om oud zeer te helen en te groeien in het ouderschap. Daarmee - aldus Van der Pas - worden de competentie en het zelfvertrouwen van de ouder versterkt. Dat vermindert de spanning van een betere ouder te moeten zijn en het gevoel tekort te schieten (Van der Pas, 1998). Na traumatische geweldservaringen kunnen afgesplitste emoties echter een hinderpaal worden en voor een negatieve lading zorgen; zijn ze geïntegreerd, dan vormen zij in de opvoeding een bron van verrijking. De ouder kan beter contact maken met het kind doordat er empathie is voor de vernedering en de pijn van het vroegere, gekwetste kind in de ouder (zie ook Jensen, 1997; Dijkstra 1997).

Ton, een huisman van eind dertig en vader van drie kinderen in de lagere-schoollleeftijd, vertelde hoe hij lange tijd op strikt naleven van de tafelmanieren stond. Hij wilde dat de kinderen met mes en vork aten en dat ze aan tafel niet zouden praten. Dit stuitte op protest en de maaltijden verliepen altijd bijzonder gespannen. Ton ontdekte een paar jaar geleden dat hij zich aan tafel eigenlijk net zo gedroeg als zijn mishandelende vader destijds. Tons vader zat met een pollepel in de aanslag en ieder die de stilte verbrak, kreeg een tik. Na dit besef kon Ton zijn strengheid laten varen en is het aan tafel sindsdien 'een stuk gezelliger'.

In het onontdekte gebied tussen herhalen en doorbreken van generatiegewijze overdracht van geweld wordt door veel mensen op velerlei wijzen geoefend en geëxperimenteerd. Verschillende ervaringen, waaronder het ouderschap, bieden mogelijkheden tot het geleidelijk ombuigen van de geweldsspiraal.

Een dubbelperspectief op geweldstrauma's

De kern van de voorgaande kritiek is dat de hypothese van de overdracht van geweld ernstige tekortkomingen vertoont. Ze schetst een statisch beeld van het doorgeven van geweld in van te voren vaststaande en permanente categorieën en beoogt 'waarheid' te vinden door strakke scheidslijnen tussen verschillende groepen aan te houden.

De beleefde werkelijkheid is echter gecompliceerder en veranderlijker van aard. Uit de verhalen van degenen die als kind geweld meemaakten valt op te maken dat in de reacties daarop sprake is van een ingewikkeld en gelaagd geheel van verschillende mentale manoeuvres (Herman, 1994). Als denkmodel bepleit ik een dubbelperspectief dat het denken in termen van tweedelingen en uitsluiting overstijgt en dat variatie en veranderlijkheid in posities kan begrijpen. De weerbarstige geschiedenis van geweld kan daardoor meer aandacht krijgen. Dat vraagt ruimte, die ik hier voorstel als coulissen: de beweegbare schermen die een toneel kunnen verkleinen en vergroten. Hun beweging schept tussenruimte, en deze is van groot belang bij het overdenken van geweldstrauma's in de jeugd en later ouderschap.

Dit perspectief is allesbehalve een papieren kwestie. Het leidt tot een denkpositie waarin zowel gelijktijdigheid als verschil en verandering kunnen worden gedacht, zonder dat aan de ene of juist de andere zijde onrecht wordt gedaan. Het is een invalshoek waarbij de spanning in het denken over gezinsgeweld niet leidt tot uitsluiting, maar creatief wordt gemaakt. Goldner (1997) heeft deze openbrekende en combinerende denkwijze getypeerd als een 'zowel/als benadering'. Tegenstrijdigheid kan worden gedacht zonder weggemoffeld te hoeven worden. Goldner werkt met heteroseksuele paren van wie de man gewelddadig is jegens de vrouw. Liefde en geweld staan in deze relaties letterlijk naast elkaar. Goldner stelt zich ten doel om het geweld te begrijpen, maar ze wenst het niet te verschonen. Deze denktrant heeft actualiteitswaarde voor de praktijk wanneer hij wordt toegepast op de vraag hoe pijnlijke jeugdervaringen met geweld doorwerken in met name ouderschap. Met deze vraag bevinden we ons in het hart van belangrijke discussies over geweldstrauma's en traumaverwerking, en van redeneringen over de invloed van vroegere akelige gebeurtenissen en schokkende situaties op het latere welbevinden en functioneren. Gebeurtenissen uit het verleden worden niet rechtstreeks overgeschreven naar het heden. Er zijn verschillende structuren van herhalen en doorbreken te traceren. Deze komen tot uitdrukking in de diverse reactiepatronen op geweld in het gezin van herkomst. Sommige gezinsleden geven het geweld, de verwaarlozing of het misbruik letterlijk, figuurlijk of symbolisch door. Tegelijkertijd wendden andere gezinsleden zich af en weten zij een schadelijk geweldspatroom - met vallen en opstaan - te verbreken.

Harriët, midden veertig, werd als kind door haar vader ernstig fysiek mishandeld en seksueel misbruikt. In haar eigen ogen had zij een jongen moeten zijn. Een twee jaar oudere zus leek als een prinses te worden behandeld, terwijl Harriët, het 'zwarte schaap', extreme straffen kreeg. Later bleek dat de zus eveneens door vader was misbruikt. Verder ontdekte Harriët dat vader zelf een heel dominante moeder had die hem verwende en zijn zuster als voetveeg behandelde. Naar Harriëts idee had vader deze structuur herhaald toen hij kinderen kreeg. Haar zuster zou vervolgens, aldus Harriet, haar zoon verwennen en haar dochter achterstellen en negatief bejegenen.

Er zijn dus verscheidene manieren om voort te denken over de mogelijkheden van het individu en de kracht van de traditie. De diverse reacties illustreren dat de populaire redenering dat mishandelde kinderen later onherroepelijk mishandelende ouders worden bijstelling behoeft. De hypothese dat geweld in gezinnen telkens weer van generatie op generatie overgaat is te rechtlijnig. Geweldservaringen in de kindertijd worden niet zelden getransformeerd tot andersoortig gedrag in de volwassenheid.

Transformeren als leidraad

In de klassiek geformuleerde hypothese geven ouders als een mechanisch doorgeefluik het geweld generatiegewijs aan hun kinderen door. Een transformatiemodel daarentegen laat dynamiek zien en concentreert zich op het veranderende perspectief van ontvangers. Vanuit een ontvanger gezien kan de pijnlijke geweldservaring, al terugblikkend, andere betekenissen krijgen. Dat heft de geschondenheid niet op, maar kan wel leiden tot een nieuwe blik op het oude. Naast de verschuivingen in betekenisgeving, biedt een transformatiemodel ruimte voor individuele verschillen en beschermende processen of buffers die de kans op herhaling verkleinen (Dijkstra, 1995, p. 247). Het transformatiemodel beschouwt het overdragen als een proces op een continuüm. Daarmee verschilt het van de meer klassieke en klinische benadering die zich concentreerde op het opsporen van de generatiegewijze herhaling van geweld, en dus op dat feitenmateriaal dat de eigen veronderstelling bevestigt.

Het klinische onderzoek is lang gedomineerd door de ervaringen van hulpverleners met een selecte groep met wie het niet goed ging. Zij hadden vooral en intensieve bemoeienis met die cliënten die geweld herhaalden van de ene generatie op de volgende. Op grond daarvan bevestigden hulpverleners tamelijk kritiekloos de gedachte dat vroegere mishandeling een enorm en haast niet te vermijden risico zou opleveren voor het generatiegewijs doorgeven van geweld. Zij suggereerden een monocausale keten, terwijl in feite transformatie van gedrag, in de zin van verandering en onderbreking, waarschijnlijk 'gewoner' is en vaker vóórkomt dan regelrechte herhaling.

Een gevolg van deze zienswijze is geweest dat veranderingen en discontinuïteit in het geweldspatroon langdurig buiten het vizier van onderzoek bleven en aan de rand van de discussie onder professionals zijn beland. Zo kon een statische, ongedifferentieerde en eenzijdige visie ontstaan op het overdragen van geweld. Het ombuigen en het stoppen van geweld zijn in deze denktraditie naar de zijlijn gemanoeuvreerd terwijl zij eigenlijk de kern vormen van het gewelds- en overdrachtsvraagstuk. Tevens heeft deze 'klinische blik' ten onrechte alle volwassenen die als kind zijn mishandeld over dezelfde, negatieve kam geschoren. Dit leidt gemakkelijk tot een vooringenomen en beschuldigende bejegening (Dijkstra, 1994) die op haar beurt de ruimte voor meerstemmigheid en bespreekbaarheid beknot.

Een ander punt waar ik in verband met transformatie op wil wijzen is dat er aanzienlijke verschillen te constateren zijn in de aard, ernst en duur van trauma's en in de manieren waarop mensen op korte en lange termijn met trauma's omgaan. Niet iedereen ondervindt op soortgelijke wijze, in dezelfde mate of in een zelfde periode problemen. De reacties op geweldstrauma's zijn niet vast te klinken aan herhaling van geweld, noch zijn ze als vanzelfsprekend te koppelen aan moeilijkheden in de opvoeding. Er is veeleer sprake van een ingewikkeld samenspel in hoe precies geweldservarin-

gen
en i
bele
der
roef
betr

Ach

Dez
werl
in k.
ling
rede
zijn
patr
ring
en c
ring
der
van
gew
gen.
mar
kind
gew
geko
Met
mog
kan
pass
niet

No

1.

2.

gen direct of indirect, boud of subtiel, open of juist verborgen, doorwerken in de blik op de wereld en in de interactie met familie, partner, collega's, vrienden - en kinderen. Herinneringen aan of herbelevingen van ervaringen uit de kindertijd zijn ook niet exclusief voor ouderschap (zie ook Van der Pas, 1996). Associaties met pijnlijke aspecten uit het verleden kunnen eveneens worden opgeroepen in relaties met partners, in vriendschappen en in contacten op het werk, al is daar voor wat betreft de effecten van geweldservaringen nog minder over geschreven.

Achter de coulissen: conclusie

Deze verkenning begon met de vraag *ofen hoe* 'oud zeer' ofwel jeugdervaringen met geweld doorwerken in de levensloop en het ouderschap. Ik nam u mee achter de coulissen, naar het onvoldoende in kaart gebrachte niemandsland waar mensen met traumatische geweldservaringen leven. De bedoeling was om het denken over ouderschap en trauma aan te scherpen en om beperkende oorzaak-gevolg redeneringen te bekritisieren. Vastgesteld werd dat er heel verschillende reactiepatronen mogelijk zijn op geweld in de kindertijd. Over generaties heen lijken verandering en onderbreking van geweldspatronen 'gewoner' dan regelrechte herhaling. In een ingewikkeld samenspel werken geweldservaringen wel door in de blik op de wereld en in contacten met anderen. De frequentie, de wijze waarop en de intensiteit waarmee dat gebeurt kunnen echter hemelsbreed van elkaar verschillen. Herinneringen aan pijnlijke ervaringen in de kindertijd worden ook buiten het ouderschap aangeraakt. Verder heb ik aangegeven dat het idee van transformatie een betere leidraad is dan de klassieke hypothese van de overdracht van geweld. Een procesbenadering kan het dichotome denken over overdracht van geweldservaringen doorbreken en de permanente strijd van ouders beter over het voetlicht brengen. Deze vermoeiende en moeizame strijd geeft tevens moed, hoop en kracht. Hij maakt het niemandsland bewoonbaar. Ouders die als kind trauma's opliepen verhalen dit niet per se op hun kinderen, en opvoedingsproblemen zijn niet 'automatisch' te herleiden tot jeugdervaringen met geweld. Ook kan de ouder gaandeweg een brug slaan naar emoties van het eigen kind door het gekwetste kind in zichzelf te erkennen.

Met dit dubbelperspectief op geweldstrauma's in de kindertijd en later ouderschap ontstaan mogelijkheden om verandering en ommekeer te zien en te begrijpen. Het beeld van de tussenruimte kan gezien worden als een metafoor met verschillende betekenislagen en niveaus. Hij is van toepassing op zowel het denken als het handelen, en biedt letterlijk en figuurlijk een opening naar nieuwe manieren om tweedelingen te overstijgen en differentiatie en integratie te bevorderen.

Noten

1. De gedachtegang van dit artikel stoelt op mijn lopende promotieonderzoek. Een eerdere en verkorte versie van dit artikel is als introducerende lezing gepresenteerd op de studiedag 'Trauma en Ouderschap; een hypothese op de korrel' op 23 april 1998 te Ede.
2. Van der Pas onderscheidt vijf stappen:
 1. tegenstrijdige gevoelens worden opgeroepen doordat de huidige situatie met het kind leidt tot een bewuste of onbewuste herbeleving van een soortgelijke situatie uit de eigen kindertijd en herinnert aan de wijze waarop de ouder zelf behandeld werd of behandeld had willen worden;

2. dit leidt tot identificatie met het kind;
3. dit leidt vervolgens tot empathie met het kind;
4. de ouder stuurt deze empathische reactie bij met behulp van het volwassen beeld van zichzelf als ouder;
5. de ouder heeft de ervaring een goede ouder te zijn.

Literatuur

- Anthony, E.J. (1987). Risk, vulnerability and resilience: an overview. In: E. J. Anthony en B.J. Cohler (eds.), *The invulnerable child*. New York/London: Guilford Press, (blz. 3-48).
- Buchanan, A. (1996). *Cycles of child maltreatment. Facts, fallacies and interventions*. Chichester, New York: Wiley.
- Dijkstra, S. (1994). Van krom hout komt nooit een rechte stok. Over stigmatisering van als kind mishandelde ouders. In: C. Bouw, J. de Bruijn en D. van der Heiden (red.), *Van alle markten thuis: vrouwen en genderstudies in Nederland*. Amsterdam: SISWO, Instituut voor Maatschappijwetenschappen, Babylon/De Geus, blz. 121-135.
- Dijkstra, S. (1995). Omstreden sociale erfenis. Een pleidooi voor differentiatie in het denken over de overdracht van geweld. *Psychologie en Maatschappij* 3: 238-251.
- Dijkstra, S. (1996). *Bij stukjes en beetjes. Mannen die als kind seksueel zijn misbruikt*. Utrecht: TransAct.
- Dijkstra, S. (1997). *Adults giving meaning to child abuse. A focus on gender and transmission*. Abstract and paper, VIth European Conference on Child Abuse and Neglect, Barcelona.
- Goldner, V. (1997). *De genderdialoog. Passie, macht, subjectiviteit en therapie*. Amsterdam: Van Gennep.
- Herman, J.L. (1994). *Trauma en herstel. De gevolgen van geweld - van mishandeling thuis tot politiek geweld (vertaling)*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, tweede druk.
- Jenson, J. C. (1997). *Op weg naar je ware zelf. Een stap voor stap gids om de gevolgen van fysieke, emotionele en seksuele kindermishandeling in de kindertijd te boven te komen (vertaling)*. Houten: Van Holkema en Warendorf, Houten.
- Kaufman, J. & Zigler, E. (1987). Do abused children become abusive parents? *American Journal of Orthopsychiatry* 57,2: 186-192.
- Langeland, W. & Dijkstra, S. (1995). Breaking the intergenerational transmission of child abuse: beyond the mother-child relationship. *Child Abuse Review* 4: 4-13.
- Pas, A. van der (1996). *Handboek methodische ouderbegeleiding 2. Naar een psychologie van ouderschap*. Rotterdam: Ad. Donker.
- Pas, A. van der (1998). Het ongeduld van Nagy. *Systeemtherapie* 10,4: 212-234.
- Rubin, L. (1997). *Het onverwoestbare kind (vertaling)*. Amsterdam: Ambo.
- Rutter, M. (1989). Pathways from childhood to adult life. *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 30: 23-51.
- Sanford, L.T. (1990). *Strong at the broken places. Overcoming the trauma of childhood abuse*. London: Virago Press.
- Terr, L.C. (1991). Childhood traumas: an outline and overview. *American Journal of Psychiatry* 148: 10-20.
- Terr, L.C. (1992). *Too scared to cry. Psychic trauma in childhood*. New York: Basic Books.
- Trickett, P.K. & Susman, E.J. (1989). Perceived similarities and disagreements about child rearing practices in abusive and nonabusive families: intergenerational and concurrent family processes. In: D. Cicchetti en V. Carlson (eds.), *Child maltreatment. Theory and research on the causes and consequences of child abuse and neglect*. New York: Cambridge University Press, blz. 280-299.
- Zimrin, H. (1986). A profile of survival. *Child Abuse and Neglect* 10: 339-349.